

ПРОБЛЕМНА ІСТОРИОГРАФІЯ

Лариса Буряк

НАУКОВО-ТВОРЧА СПАДЩИНА М.І.КОСТОМАРОВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОЇ ФЕМІНОЛОГІЇ

Інтерес до спадщини М.Костомарова та до її наукового осмислення особливо проявився на початку 90-х рр. минулого століття і був викликаний не лише національним відродженням, проголошенням незалежності України, але також тим, що колись зробило історика знаменитим. Йдеться, в першу чергу, про нагальну потребу читацької аудиторії мати яскраву, насичену діючими особами, динамічну і водночас психологічну історичну літературу. Про М.І.Костомарова (1817–1885) - історика, громадсько-політичного і культурного діяча, письменника, публіциста, етнографа і фольклориста можна сміливо сказати, що це відома і в той же час загадкова постать. Здавалось, він є знаним не лише у середовищі фахівців-істориків, але і серед широкого громадського загалу. Навіть у далекому 1967 р. за рішенням ЮНЕСКО 150-річний ювілей ученого відмічався в усьому світі. Проте перебування у полоні стереотипів, закладених радянською історіографією, майже до останнього часу позбавляло дослідників можливості наблизитися до осмислення великого пласту спадщини ученого, яку можна визначити як історична фемінологія. Жіночі постаті в історії, їхні функціональні ролі, місце у суспільному житті на різних етапах розвитку соціуму були предметом наукового зацікавлення М.Костомарова. Праці, в яких відображена ця тематика, складають вагомий частину науково – творчого доробку історика і свідчать про його прагнення дослідити становище жінки у малоросійському та великоросійському суспільствах, акцентуючи на відмінностях та пояснюючи їх причини перебігом подій, особливостями культури, традиціями, психологією двох народів.

М.Костомарова цікавив феномен відомих в історії жінок, їхній вплив, як на чоловіків при прийнятті доленосних рішень, так і на історію в цілому. У знаменитій «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» жіноча складова

репрезентована такими неоднозначними особами, як Марина Мнішек, царівна Софія, імператриці Анна Іоанівна та Єлизавета Петрівна. У галереї історичних постатей кожен з цих образів, майстерно створених М.Костомаровим, поставав багатограним та яскравим, у повноті суперечностей, притаманних героїням нарисів. Тема жіночого правління, прихід жінки до влади, механізми її утримання, плата за перебування на престолі тощо є імпліцитно присутніми у історико-біографічних нарисах М.Костомарова. Хоча він не вдавався до поглибленого історіософського аналізу цих проблем, праці історика, тим не менш, створювали підґрунтя для осмислення вчинків представниць жіночої статі, пояснювали мотиви зробленого ними вибору. Імператриця Анна Іоанівна представлена правителькою, схильною до пліток, з обмеженим інтелектом, убогістю розуму і здібностей, «всем сердцем и душою погруженною в узкий мирок домашнего угла»,¹ але це не завадило їй протриматись на російському престолі протягом цілого десятиріччя. На противагу їй, царівна Софія, не зважаючи на свій молодий вік, як зазначає історик, «отличалась от других замечательным умом и способностями».² Проте її здібності не стали запорукою утримання влади, якої її насильно позбавили і вона змушена була закінчувати життя у монастирі. Праця над нарисом про царівну Софію викликала у М.Костомаров ряд міркувань з приводу становища знатних жінок у Московській державі, особливо тих, хто відрізнявся розумовими здібностями. Історик схильний був думати, що «ум всегда очень уважался на Руси, и умной личности женского пола не трудно было заявить себя, если только в том семейном кругу, в котором она находилась, ослабнут связывающие ее пути монашеских приличий».³ Щоправда, історія царівни Софії виходила за межі цього висновку. Вона свідчила про те, що чоловіча сила або звичайний випадок можуть стати на заваді жіночому розуму, яким би досконалим він не був. Жіноча історія для М.Костомарова була сферою, де він особливо проявляв свій професіоналізм як майстер історичних деталей і побутових нюансів. Він зауважував безліч цікавих рис у поведінці жінок, зокрема молодих царівен – сестер Софії, які, опинившись на свободі, на відміну від неї, займались тільки тим, що наряджалися у «польське плаття» та заводили собі коханців.⁴

Окрім коронованих жіночих осіб російського престолу історика цікавили постаті дружин українських гетьманів Б.Хмельницького та І.Мазепи. В одному з листів до О.Лазаревського у 1877 р. він писав: «Будьте милостивы, - сообщите о Мазепе и его жене все, что знаете. Я о ней не знаю ничего кроме того, что она была из Корсуни, ... есть известие о ее кончине в 1659 году (кажется), но как ее звали, какого рода была она и что такое за женщина – не знаю».⁵ В іншому листі М.Костомаров нарікав, що у документах, з якими йому доводиться працювати у московських архівах, мало свідчень про сімейне та домашнє життя: «вот почему даже до сих пор я не знал, кто такая была жена Мазепы и узнал только от Вас». І тут же знов історик звертається з проханням до О.Лазаревського: «Сделайте милость, исполните Ваше обещание: пришлите сведения о госпоже Мазепе...».⁶ Зважаючи на важливість жіночого фактору в оточенні Б.Хмельницького, він просив О.Лазаревського допомогти з'ясувати деякі питання, зокрема яка з трьох дружин гетьмана була вдовою з дітьми.⁷

М.Костомаров являв собою своєрідний ідеал ученого доби романтизму, поєднуючи у собі сміливість громадського діяча, талант і здібності етнографа, археографа, фольклориста, мислителя, блискучого белетриста і лектора. Поміж усім, це був «історик-поет», як називав його І.Житецький, «що в образах уявляв перед очима усі картини пережитого, рушання подій, ув'язку та боротьбу інтересів, побутові особності, минуле народне життя...».⁸ Він був романтиком не лише за історіографічною традицією, але і за природою душі. Природна поетичність натури, як і віяння часу та впливи оточення, зробили інтерес М.Костомарова до жіночої історії, до певної міри, природним і закономірним та зумовили присутність широкого спектру цієї тематики у його науковій спадщині. Аналізуючи фемінологічну компоненту у працях історика, не можна не зважати на присутність неординарних жінок, які оточували ученого протягом життя. Захоплюючись та постійно опікуючись своїм кумиром, вони водночас стимулювали його дослідницький інтерес до жіночої історії. Як відмічав Д.Мордовець, М.Костомаров був «баловнем женщин».⁹ Серед найближчого високоінтелектуального жіночого оточення історика у різні періоди життя були такі непересічні

жінки, як А. Крагельська, Г. Пасхалова-Мордовцева, Н. Білозерська, К. Юнге.

Кожна з них відіграла у його житті знакову роль, хоча стосунки з ними складались не завжди просто, враховуючи особливе ставлення М. Костомарова до жінки. Як стверджував В. Петров (В. Домонтович) - відомий археолог, етнограф, письменник і автор біографічного роману «Аліна і Костомаров» - будучи людиною упереджень і літературних стилізацій, М. Костомаров волів би бачити у жінці «святу», і визнавав лише «велике і спасенне значення духовного шлюбу».¹⁰ Досвід його особистого життя, погляди на жінку, шлюб, кохання внесли корективи і наклали відбиток на розуміння, сприйняття та інтерпретацію жіночої історії під певним кутом зору. Вже у своїй дисертації історик позиціонує українську дівчину як таку, що «достойна любви», а згодом у статусі матері вона здобуває особливо глибоку повагу сімейства і громади.¹¹ У цій же праці М. Костомаров звернувся до соціально-психологічних характеристик жінки, зумовлених її віком, етно-географічним фактором та діючими правовими традиціями. Він виокремив та визначив такі поняття, як «характер малорусской женщины», «философия малороссиянки», класифікував жінок відповідно до сімейного статусу – «девица» і «замужняя жена», диференціював ставлення у родині та суспільстві до коханої, дружини, матері, сестри.

Неодмінною супутницею життя історика була мати - Тетяна Петрівна, яка користувалась великим авторитетом, шаною та повагою сина. Особистісні стосунки з матір'ю надихнули М. Костомарова на осмислення статусу матері в традиції української культури. Тетяна Петрівна стала прообразом матері гетьмана П. Дорошенка, який М. Костомаров відтворив у своїй відомій праці «Чернігівка», що позначена елементами біографічності. «У Дорошенка, - пише історик, - с детских лет до старости жива была глубокая детская вера в силу материнского благословения и он не мог никогда относиться к матери так, как большая часть казаков относилась тогда вообще к женщине, под каким бы видом не было женское естество для них; не мог он сказать: «Ты мать, но ты баба, я тебя уважаю но ты знай свои бабьи дела, а в наши казацкие не мешайся!» Напротив, у Дорошенка не было тайн от своей матери, и никакого дела, никакого похода

или союза не предпринимал он, не испросив у матери совета и благословения».¹²

Традиційний образ матері, яким уявляв його собі М.Костомаров, поставав своєрідною антитезою художньому ідеалу, що популяризувався протягом ХІХ ст., на кшталт гоголівської героїні у знаменитій повісті «Тарас Бульба». У М.Гоголя дружина козака – це змучена життям, а особливо характером чоловіка, жінка з нещасливою долею, про яку письменник красномовно писав: «В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью... и уже суровый прельститель ее покидал для сабли, для товарищей, для бражничества.... Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуху. Да и когда виделась с ним... она терпела оскорбления, даже побои; она видела только из милости оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой».¹³

На ґрунті власних переживань та переконань М.Костомаров визначає шляхетний формат своїх стосунків із представницями протилежної статі, який проносить через усе життя. Аналізуючи взаємовідносини між А.Крагельською та М.Костомаровим, В.Домонтович приходить до висновку, з яким важко не погодитись. Він вважає, що для М.Костомарова кохання - це «молитва серця», «знесення душі на небо».¹⁴ Хоча історик не заперечував самої ідеї шлюбу, але його філософія кохання вибудовувалась переважно на піднесених, платонічних почуттях до жінки. Під час свого київського періоду життя він, як відомо, зробив пропозицію А.Крагельській щодо одруження, але, «як справжній романтик мріяв зберегти своє кохання в недоторканій цноті, в мовчанні й несказанності. У своєму любовному сґедо Костомаров одмежував кохання ...од всіляких мирських насолод... Напередодні весілля він звертався до своєї нареченої: «Я не прошу любити мене». Бравши шлюб, він благав наречену не про кохання, а про зречення його».¹⁵ Проте, спочатку обставини, а надалі все більше переконання, що «духовний шлюб» є значно ближчим і більш прийнятним, ніж звичайний, не дали можливості здійснитися задуму у той момент. Лише у 1875 р., майже через тридцять років після заручення, по смерті матері і власної

тяжкої хвороби М.Костомаров повинчався з А.Крагельською, коли йому виповнилося п'ятдесят вісім, а їй – сорок п'ять років. В.Александрова – донька Данила Мордовця - у спогадах про М.Костомарова описує історію його кохання до Аліни Леонтіївни як «романтичну і зворушливу». В.Домонтович назвав пізній шлюб М.Костомарова «весільним бенкетом», який було справлено перед коханням, оберненим у трупне «ніщо».¹⁶ Звертаючи увагу на драматичний перебіг стосунків між М.Костомаровим та А.Крагельською, сучасний дослідник Ю.Пінчук зауважує, що «це були вже дві інші людські долі: одна, що не знала радощів сімейного щастя, друга – вдовина».¹⁷ Сама ж А.Крагельська пояснювала причини їхньої довгої розлуки так: «головними діячами для досягнення розлуки моєї з Миколою Івановичем були сам Микола Іванович, який вважав у той час обов'язком честі повідомити мою мати про свою нібито невиліковну хворобу, при якій не слід вступати в шлюб, - і дві наші матері, які обидві палко любили своїх дітей і вважали своїм материнським правом «устрявати їх щастяє и расстраивать их браки сообразно своим воззрениям».¹⁸ Останні слова М.Костомарова до А.Крагельської ще раз підтверджували комплекс його складних переживань: «Добра моя жинка! Поздно сошлись мы с тобой, рано расходимся, мало прожили вместе... Озабочен я многими думами... выразить не могу, сказать не умею...».¹⁹ Як зауважує В.Домонтович, М.Костомаров кохав Аліну, хотів шлюбу з нею і одночасно боявся і уникав його.²⁰

У спогадах В.Александрової – доньки Данила Мордовця є цікаві спостереження, які надають можливість проаналізувати ставлення історика до свого жіночого оточення. Вона розповідає про «найтіснішу дружбу», що встановилась між М.Костомаровим та Ганною Пасхаловою – її матір'ю під час перебування історика у Саратові. Вона відмічала, що мати була надзвичайно талановитою жінкою, «мала блискучу пам'ять, дар красномовства, чудово володіла віршем, знала мови: французьку, німецьку, англійську та латинську, а з слов'янських – польську, чеську, сербську, годі вже говорити про українську...».²¹ Ця довготривала дружба була цілком природною, адже М.Костомаров і Г.Пасхалова «мали багато спільного в характері, психічних властивостях і в манірі поводитися. В обох була надзвичайно жива уявність,

палка любов до всього надзвичайного, до всього, що виходило за межі повсякденності».²² У Саратові М.Костомаров близько зійшовся з М.Чернишевським та Д.Мордовцем, у творчості яких «жіноча тема» зайняла одне із центральних місць. Попередні зацікавлення М.Костомарова жіночою тематикою, які намітилися ще під час його київського періоду життя, на фоні стосунків з А.Крагельською, тепер отримали новий імпульс. Логічним підтвердженням цього стала поява «Очерка домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII ст.» у 1860 р., одразу після повернення історика з Саратова до Петербургу.

Перша половина петербурзького періоду життя і творчості М.Костомарова позначена його особливо дружніми і близькими стосунками з Н.Білозерською – талановитою перекладачкою та письменницею. Вона стала «своєю» людиною у домі Костомарових і це дозволяло йому ділитися з нею всіма своїми враженнями та думками. «Белозерская была женщина выдающаяся, обладала большими познаниями, участвовала в разных журналах, помещала в них серьезные статьи по литературе и была по своим взглядам настоящей, как тогда говорили, передовой женщиной» - писала про неї В.Александрова.²³ Зустрівшись і познайомившись на костомарівських вівторках, де збирались відомі учені, професори університету, літературні знаменитості, петербурзька молодь, Н.Білозерська і М.Костомаров майже двадцять років підтримували тісні стосунки. Вона супроводжувала історика у його поїздках до Москви під час роботи у архівах, була його незмінною супутницею, коли він відвідував історичні місця Москви та Петербургу. М.Костомаров ділився з нею своїми враженнями від перебування у Празі, Мюнхені, Відні. Разом вони відвідували у 1865 р. Варшаву, здійснювали подорож до Криму. Після розлучення з чоловіком у 1868 р. Н.Білозерська стає офіційним літературним секретарем М.Костомарова. У листах історика до Н.Білозерської висловлюється прагнення абсолютної довіри у стосунках між ними. В одному з листів до неї з притаманними емоційністю, романтичним натхненням і захопленням він писав: «Ваши слова, что вы чувствуете, что сошлись со мной и мы никогда не рассоримся, для меня так бесценны, так стоят выше всякой благодарности, что...mi manca la voce. Я желаю иметь возможность и случай в жизни доказать всю полноту моих чувств

на деле и временем, так чтобы вам не запала ни малейшая тень сомнения или противоречия, так чтобы вам в моей душе было все светло, ясно и безоблачно, как и мне в вашей; так, наконец, чтобы вам казалось немислимим удержаться от полного доверия ко мне, а мне от такого же к вам...». ²⁴ Підписуючи листи «глубоко уважающий и душевно преданный вам неизменно», М.Костомаров запевняв Н.Білозерську у своїй відданості та щирій готовності прийти їй на допомогу: «чтобы вы мне ни поручили, чтобы вы мне ни приказали, я все сделаю, что вам угодно...коль скоро вы пожелаете». ²⁵

Н.Білозерська, як видно з її спогадів, у 1872–1874 рр., допомагала М.Костомарову під час його роботи над «Русской историей в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Проте, дійшовши до особи Петра I, він втратив гострий інтерес до цієї праці, а все більше розмірковував над новим твором про Кудеяра. При написанні «Кудеяра» М.Костомаров виступив не лише як історик, але як людина, що пережила драму кохання і розлучення з улюбленою жінкою, що стало однією з провідних тем твору. Як стверджує В.Домонтович, спогади про Аліну Крагельську переслідували історика, а кохання до неї перетворилося в «важкий і хмурий душевний кошмар» ²⁶ і свої тогочасні відчуття та настрої він задумав відтворити у «Кудеярі» - історичній хроніці (так визначений жанр цього твору), представивши етнографічну легенду про розбійника у вигляді повісті про «вигнанця і в'язня, про нелюдській біль розлуки на все життя з коханою жінкою». ²⁷ Твір з'явився якраз тоді, коли відновились зустрічі М.Костомарова з А.Крагельською. У 1873 р. вони уперше зустрілися у Києві після довготривалої розлуки, а вдруге зустріч відбулася у 1874 р. під час Археологічного з'їзду. Наскільки важливими були ці зустрічі для М.Костомарова можна судити за спогадами А.Крагельської. Він просив Аліну Леонтіївну, аби вона була присутньою при його виступі на з'їзді. «...я сама этого очень желала и мы в назначенный вечер пошли в Ботанический сад (при университете), а оттуда в зал заседаний съезда. У входа в сад и у входа в зал Н.И. предложил мне войти с ним под руку. Нужно было видеть, с каким торжественным видом вводил он меня в этот зал, переполненный уже публикой. Мои обе дочери шли рядом со мной. Н.И. усадил нас в ближайшем к кафедре ряду

кресел...».²⁸ Довготривала розлука з коханою жінкою відбилась на настроях М.Костомарова і на його інтерпретації вчинків деяких історичних постатей. В.П.Горленко, згадуючи про свої поїздки з М.Костомаровим влітку 1883 р. зауважував, що історик збирався написати п'єсу про Богдана Хмельницького, і особливо його увагу приваблювала постать другої дружини гетьмана, яка була страчена Тимошем (за наказом батька) після того, як стало відомо про її неначебно зраду.²⁹ Впливом цієї жінки історик готовий був пояснити всі нерозгадані і непояснені вчинки Б.Хмельницького. З сімейною драмою гетьмана М.Костомаров пов'язував причину його трагічного зламу, який відбувся у душевному стані і так і не міг бути подоланий жодними новими перемогами.

М.Костомаров зазнав значного впливу ліберального романтизму та «слов'янофільської сентиментальної забарвленості», що зумовило дослідження ним жіночої історії на національному ґрунті. Він був вихованцем Харківського університету, де особливо відчувався «німецький слід» романтичної концепції «народу» і якому судилося стати «батьківщиною романтизму» в Україні.³⁰ «Народний дух», «народна особливість» були покладені в основу історіософської концепції М.Костомарова і, в тому числі, визначили методологію його досліджень з жіночої історії. Перші фемінологічні розвідки М.Костомаров зробив саме у своїй дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии», де він порівнював характери малоросійської та великоросійської дівчини / жінки, висловлюючи свої симпатії на адресу першої. Порівнюючи російський та український етноси, він розмежує і протиставляє становище жінки у малоруському та великоруському соціумах. Українська жінка у працях М.Костомарова постає сильною, цілеспрямованою, цілісною натурою. На протигагу їй, великоруська жінка «не имеет почти воли, существо слабое, она легко покоряется обстоятельствам и судьбе».³¹ Сенс такого прийому, який стане характерним для історико-фемінологічних розробок історика, полягав у тому, щоби обґрунтувати відмінності між українцями і росіянами, показати розбіжність їхніх історичних начал, що нібито зумовило різний перебіг історії і визначило традиційну схильність до демократизму, індивідуалістичного свободолобства - одних та шанобливе ставлення до влади, підпорядкованість особистого громадській волі – інших. Культурні

символи, властиві історичній фемінології, М. Костомаров часто спрямовує аби поставити на тверду наукову основу і обґрунтувати «ідею окремішності української нації, самобутності українського історичного процесу».³² Високий статус жінки в українському соціумі, її потужний внутрішній потенціал, спрямований на те, щоби чинити опір несприятливим обставинам, особлива повага до матері – поняття, що стануть домінантою для історика, органічною складовою його науково-творчої спадщини і дадуть право стверджувати про появу матріархальної міфологеми в українській історіографії, яка всіляко культивуватиметься представниками національного відродження.

Тема становища жінки, сімейні відносини у великоруському суспільстві стали одними із центральних у праці М.Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях». Ліберальним традиціям європейців та українців у ставленні до жінки протиставлялись домостроївські порядки Московської держави та наголошувалось на тому, що російська жінка була «невольницею с детства и до гроба», у той час, як у козаків дружини виступали їхніми помічницями, ходили з ними у походи і «пользовались сравнительно большею свободой».³³ Паритет і толерантність у стосунках між чоловіком і жінкою в українців історик пояснював їхнім традиційним тяжінням до демократії та наближеністю до європейської культури, а прояви деспотизму чоловіка до жінки у великоросів пов'язував з «візантійським аскетизмом» та «грубой татарской ревностью», який вражав іноземців.

На думку історика, правовий статус знатної заміжньої жінки у великоруському суспільстві XVI–XVII ст. практично втрачав свій сенс, оскільки максимально розчинявся у її соціальному безправ'ї, продиктованому кодексом сімейних порядків – Домостроєм. У заможних людей московської держави «женский пол находился взаперти, как в мусульманских гаремах».³⁴ В той же час, державна влада, батьківська родина, чоловік – своєрідний трикутник, у якому знаходилась жінка, мав свої парадокси, що виглядали логічними у координатах східно-деспотичної моделі суспільства. Виявлялось, що на загальному тлі безправності дружини перед своїм чоловіком, її голос брався до уваги, коли це торкалось інтересів царських осіб.³⁵ Чоловік, що мав повну

зверхність над жінкою, міг опинитися беззахисним перед своїм сюзереном і стати жертвою помсти власної дружини. Схильна до підозрливості, таємних інтриг, підступництва і перманентних заколотів московська влада, як зауважував М.Костомаров, могла дослухатися до голосу жінки, навіть якщо це був наклеп ображеної дружини.

Щодо правового становища жінок інших соціальних верств, то за версією М.Костомарова, воно було неоднозначним. Залишаючись вірним народно-романтичним поглядам, він вважав, що селянська жінка, хоча і знаходилась під тягарем важкої фізичної праці, проте не трималась зачिनеною, а отже, її становище можна було вважати більш привілейованим. У «служилих людей» були свої «недоліки». Тут, зокрема, за висновком історика-мораліста панувала розпуста «наглых форм»,³⁶ оскільки, відправляючись на службу у віддалені місця, чоловіки мали звичай закладати своїх дружин. Якщо у чоловіка не знаходилось грошей повернути жінку, то заїмодавець перепродував її комусь іншому і жінка, таким чином, переходила з одних рук до інших.

Особливо обурювала історика подвійність моральних стандартів, що панувала у великоруському суспільстві. На думку історика, становище дівчини у батьківському домі так само визначалось переважно канонами Домострою і являло собою рабську покірність батькам, прикриту «ложною святостью патриархальных отношений».³⁷ Хоча повага до батьків оголошувалась священною, покірність дітей була скоріше рабською, аніж свідомою, а влада батьків мала вигляд сліпого деспотизму, не підкріпленого моральними засадами. Висновок М.Костомарова зводився до того, що для дівчини батьківське «рабство» змінювалось «рабством» чоловіка, коли її видавали заміж. Будучи переконаним, що «по свойству человеческой природы рабство всегда рождает обман и коварство», історик пояснював відсутністю внутрішньої та зовнішньої свободи більшість пороків суспільства, а саме, нехтування нормами християнської моралі, жіночу та чоловічу невірність, які були нерідким явищем, особливо у боярському московському середовищі.

Істрико-фемінологічні сюжети дозволили М. Костомарову яскраво показати політичний лад московської держави,

переконливо довести традиційну схильність великоросів до авторитаризму та самодержавства, проникнутого елементами східної деспотії. Щоправда, подібні висновки для нього знову обернулись новими ускладненнями та негараздами. Вже у 1860 р., як відмічав М.Грушевський, «виросло тверде переконання про Костомарова як ворога Москви».³⁸ «Проголосивши російське самодержавство продуктом монгольського поневолення, засвоеним московськими князями і пересадженим на східно-слов'янський ґрунт для внутрішнього вжитку, він тим самим проголосив се централістичне самодержавіє за явище глибоко противне народному життю – «слов'янському духові», говорячи тодішньою термінологією – таким, що з ним не можна було миритись, ні толерувати», - писав М.Грушевський, характеризуючи погляди свого попередника.³⁹ Сам же М.Костомаров, полемізуючи з своїм постійним російськими опонентом М.П.Погодіним, неодноразово стверджував, що він любить Москву і визнає за нею статус «собирательницы земель русских», зауважуючи при цьому, що патріотизм в історичній науці є великим недоліком, оскільки заважає бачити її реалії. Втім, українсько-російська антитеза, загострений погляд на відмінності між двома народами, особливо у сфері їхнього ставлення до жінки та етнокультурне протиставлення були характерною рисою історико-фемінологічного дискурсу історика, невід'ємною складовою його матриархальної міфологеми.

Не можна не помітити певної упередженості історика в інтерпретації окремих тем, а саме, ідеалізації стосунків між чоловіком та жінкою у західноєвропейському суспільстві та в українському історичному минулому. Послідовний прихильник етнографізму, він часто звертався до фольклорних джерел, зокрема, прислів'їв, аби продемонструвати грубе ставлення до жінки у великоросів, і в той же час оминав ті, в яких відобразилися аналогічні сюжети подружнього життя в українському середовищі. Проте їх так само не бракувало, особливо тих, що стосувались побиття жінки: «Жінку люби як душу, а тряси, як грушу»; «Жінка небита, як коса неклепана» тощо.⁴⁰

Свідомо наповнюючи текст інформацією з західноєвропейських джерел, М.Костомаров прагнув підкреслити, що він поділяє обурення авторів, шокованих жорстоким поведінням з жінкою

у Московії. Втім, західноєвропейське суспільство, ідеалізоване істориком, теж не було позбавлене подвійних моральних стандартів у ставленні до жінки. Воно, як відмічає відома дослідниця гендерної історії Джоан Келлі, з одного боку, афішувало «вільні і сповнені взаємності гетеросексуальні позашлюбні відносини» і навіть виправдовувало адюльтер. В той же час шлюб розглядався як соціальна необхідність і супроводжувався тотальною вимогою щодо жіночої цнотливості, вірності жінки шлюбній обітниці.⁴¹ Джоан Келлі піддає великому сумніву історіографічні стереотипи і стверджує, що на західноєвропейських, зокрема, італійських жінок Ренесанс справив несприятливий вплив, закріплюючи домінуюче становище чоловіка над жінкою та її обмежені можливості у соціальному й особистому виборі, а куртуазне кохання не мало нічого спільного з пануючими патріархальними сімейними відносинами.

Вже на заключному етапі своєї науково-творчої діяльності у 1881 р. М.Костомаров, зробив своєрідну спробу підсумувати багаторічні історико-фемінологічні спостереження у «бувальщині з другої половини XVII віку». У творі «Чернігівка» він знову звернувся до теми становища жінки у козацькому середовищі, розглядаючи його крізь призму великорусько-московського та українсько-козацького світоглядів. На цю роботу звернув особливу увагу наприкінці 20-х років XX ст. В.Петров (В.Домонтович), охарактеризувавши твір ученого як «повість уважного архівіста», який «не відхиляється від знайденої судової справи», репрезентуючи зразок «цитатної», «виписаної» історичної праці.⁴² Написаний російською мовою, цей твір у 1918 р. був перекладений на українську Б.Гринченком і виданий з його передмовою. Про велику популярність твору у першій третині XX ст. переконливо свідчило декількоразове його перевидання.

Робота була написана як художній переказ історичних документів і являла собою нову форму «белетризованого, на підставі архівних матеріалів опрацьованого, історичного нариса».⁴³ М.Костомаров не відокремлював історичне оповідання від художнього слова і належав до тих істориків, які напрочуд майстерно володіли художньо-літературними прийомами. Проблема правомірності написання ученим історичного роману активно обговорювалась у 1860-1880 рр. М.Костомаров

вважав використання художнього слова у своїй творчості просто необхідним. На долю художньо-белетристичних творів покладалась задача «підсилювання» авторської концепції мистецькими засобами, зокрема більш емоційним описом характерів історичних осіб. М.Костомаров наголошував, що історію «Чернігівки» було взято з «Дел Малороссийского приказа», які зберігалися у Московському Архіві Міністерства Юстиції. Підкреслюючи документальний характер твору, його цінність як історичного дослідження В.Петров назвав «Чернігівку» «протокольним» за жанром і ідентифікував як твір «уважного архівіста, що під час своїх архівних розшуків випадково натрапив на цікавий історичний матеріал».⁴⁴

Між дисертацією М.Костомарова і його «Чернігівкою» простежується концептуальна спорідненість та сюжетно-тематичний зв'язок. Констатація та аналіз проблем проводяться так само у порівняльному полі двох культурних традицій – української та московської. Ще у дисертаційному дослідженні учений звернув увагу на епізод з великоруських пісень, де йшлося про викрадення дівчини-росіянки. Молода особа не чинить спроб, щоб захистити себе та звільнитися, зникає до нового способу життя і пасивно чекає на подальший випадок, що міг би вирішити її долю. Цікаво, що майже сорок років потому, працюючи над матеріалами Московського архіву міністерства юстиції, М.Костомаров натрапив на аналогічну історію, проте у своєрідному віддзеркаленому вигляді, яка сталася вже з українською дівчиною, підступно викраденою за бажанням царського воеводи і вивезеної до Московії. Ця, по суті, знакова історія і була покладена в основу сюжету «Чернігівки». Її героїня – послідовна, сильна, цілісна натура – справжній ідеал українки в очах історика, зробила усе, аби звільнитися і повернутися додому.

Жіноча історія, що талановито і яскраво репрезентована у науково-творчій спадщині М.Костомарова, дозволяла відтворити процеси минулого у всій багатоманітності та різнобарвності і пояснити «причины их, исходящие из духовной жизни и ее развития».⁴⁵ В цілому історико-фемінологічний доробок історика демонстрував його поглиблений інтерес до цієї сфери наукових досліджень, визначав їхні основні параметри та прокладав шлях

іншим науковцям у новому напрямі української історіографії. Історико-фемінологічні дослідження М.Костомарова демонстрували актуальність тематики у контексті соціальних, культурних, психологічних трансформацій суспільства і підтверджували нерозривний зв'язок української історичної науки з європейськими романтичними традиціями.

¹ Костомаров Н.И. Императрица Анна Ивановна и ее царствование // Н.И.Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 4-х т. – М., 1998. –Т.4 – С.281.

² Костомаров Н.И. Царевна София // Н.И.Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 4-х т. – М. 1998. – Т.3 – С.212.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Житецький І. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова// Україна.– 1927. – Кн.4. – С.100.

⁶ Там само, с.101.

⁷ Там само.

⁸ Там само, с. 98.

⁹ Мордовец Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни // Русская старина. – 1886.– Февраль. – С.330.

¹⁰ Домонтович В.П. Аліна і Костомаров // Домонтович В. Проза: В 3-х т. / Ред. й супр. ст. Ю.Шевельова. – [Мюнхен]: Сучасність. – 1988. – С.220, 222.

¹¹ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // М.І.Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь. – 1994. – С.171.

¹² Костомаров М. Черниговка. Бель второй половины XVII века // Костомаров М.І. Твори в двох томах. – Т. 2. Повісті. – Київ: Дніпро. – 1990. – С.628–629.

¹³ Гоголь Н.В.Тарас Бульба // Н.В.Гоголь. Избранные произведения в 2-х томах. – М.: Худ. литература. – 1978. – С.232.

¹⁴ Домонтович В.П. Аліна і Костомаров // Домонтович В.П. Проза: В 3-х т., с.227.

¹⁵ Там само, с.226.

¹⁶ Там само, с.358.

¹⁷ Пінчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища школа. – 2005. – С.44.

¹⁸ Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н.И.Костомарова. – М., 1922. – С.76–77.

¹⁹ Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова. – К.:

Тип. Т.Г.Корчак-Новицького. – 1895. – С.17–18.

²⁰ Домонтович В.П. Аліна і Костомаров // Домонтович В. Проза: В 3-х т., с. 225.

²¹ Александрова В. Данило Лукич Мордовцев (спогади його доньки). Інститут рукопису (ІР) Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Ф. Х., од.зб. 16843–16844. – С.5.

²² Александрова В. Воспоминания о Н.И.Костомарове // ІР Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського.Ф. Х., од.зб.17777–17778. – С.5.

²³ Там само, с.43.

²⁴ Белозерская Н.А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг.// Русская старина. – 1886 – Т.49, марг. – С.616.

²⁵ Там само, с.620.

²⁶ Домонтович В.П. Аліна і Костомаров // Домонтович В. Проза: В 3-х т., с. 307.

²⁷ Там само, с.323.

²⁸ Николай Иванович Костомаров: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н.И.Костомарова, с.100–101.

²⁹ Горленко В. Две поездки с Н.И. Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – Т.14. – № 1 (январь). – С.113.

³⁰ Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика. – 2007. – С.141–142.

³¹ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // М.І.Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь. – 1994. – С.194.

³² Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза. –2004. – С.189.

³³ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. – СПб, 1860. – С.103.

³⁴ Там само, с.103.

³⁵ Там само, с.106.

³⁶ Там само, с.108.

³⁷ Там само, с.109.

³⁸ Грушевський М. З публіцистичних писань М.І.Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Т.ХХVII.– К.: Державне видавництво України. – 1928. – С.ХІІІ.

³⁹ Там само, с. ІІІ.

⁴⁰ Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник–довідник. – К.: Довіра. – 2006. – С.223.

⁴¹ Келлі Джоан. Чи існував Ренесанс для жінок // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. – Львів: ВНТЛ – Класика. – 2003. – С. 48.

⁴² Костомаров М. Черниговка. Бель второй половины XVII века // Костомаров М.І. Твори в 2-х т., с. ІІІ.

⁴³ Там само, с.ІV.

⁴⁴ Там само, с.ІІІ.

⁴⁵ Житецький І. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова, с.101.